

Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə baxış

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə diqqət yetirilmişdir. Xəlil Rza Ulutürk özbək ədəbiyyatına aid tərcümələr etmiş, məqalə, memuar və şeirlər yazmışdır. Şairin poeziyasına özbək şeirinin xüsusilə, Məqsud Şeyxzadənin güclü təsiri olmuşdur. Məqalədə onun özbək şairləri, habelə, Məqsud Şeyxzadə yaradıcılığı ilə bağlı ənənələrinə diqqət yetirilmişdir. Hesab edirik ki, bu yazı Məqsud Şeyxzadənin 115 illik yubileyinə töhfə ola bilər.

Xəlil Rza milli-azərbaycançı şair olduğu qədər həm də türkçü sənətkardır. Türkçülük məfkurəsi onun milli özünüdərkinin mənbələrindən biridir. Xəlil Rza türkçülüynün əsas qaynaqları bunlardır: türk mənşəyi, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək, millətin adı, dili, ərazisi, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı məfkurə istiqaməti...

Xəlil Rzanın milli özünüdərkində türkçülüynün yeri və əhəmiyyəti milli ruh, milli mənlük müəyyənliyi səviyyəsində şərh edilməlidir. Xəlil Rzanın türkçülüynü milli ideal, Turan, Vətən, Türküstan, Azərbaycan anlayışları ilə sıx bağlıdır.

X.R.Ulutürk türk dünyasından özbək ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə daha çox məşğul olmuşdur. O, 1969-cu ildən Özbəkistan gündəliklərini yazmış və həmin mövzuda “Bakı-Daşkənd səma yolu”, “Özbəklər”, “Çətindir ayrılmaq”, “Səmərqəndim”, “Daşkəndin qışı”, “Məktublar – qol-qanadım” şeirlərini “Doğmalığ” kitabında çap etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan poeziyası, özbək poeziyası, Xəlil Rza Ulutürk, Məqsud Şeyxzadə, ədəbi əlaqələr

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.10.2023; qəbul edilib – 27.10.2023

A look at Azerbaijan-Uzbekistan literary relations

Alizade Asgerli

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Summary. The article focuses on Azerbaijan-Uzbekistan literary relations. Khalil Rza Uluturk made translations related to Uzbek literature, wrote articles, memoirs and poems. The poet's poetry was strongly influenced by Uzbek poetry, especially by Maqsd Sheikhzadeh. The article focuses on his traditions related to Uzbek poets, as well as the creativity of Maqsd Sheikhzadeh. We believe that this article is a contribution to the 115th anniversary of Maqsd Sheikhzade.

Khalil Rza is not only a national Azerbaijani master, but also a Turkic poet. The ideology of Turkism is one of the sources of his national self-consciousness. The main sources of the Turkism of Khalil Rza are: direction of ideology related to Turkish origin, Turkization, Islamize, modernize and the name, language, territory, history, geography and culture of the nation...

The place and importance of Turkism in the national identity of Khalil Rza should be interpreted at

the level of the national spirit and national self-determination. The Turkism of Khalil Rza is closely related to the concepts of national ideal, Turan, Motherland, Turkestan, and Azerbaijan.

Kh.R.Uluturk was more involved in Uzbek literature and culture from Turkic world. He wrote Uzbekistan diaries and published the poems on this topic such as “Baku-Dashkent Skyway”, “Uzbeks”, “It is Hard to Leave”, “My Samargand”, “The Winter of Dashkent”, “The Letters – My Wings” in the book “Kindred” (“Doghmalig”) starting from 1969.

Keywords: Azerbaijani poetry, Uzbek poetry, Khalil Rza Uluturk, Magsud Sheikhzadeh, literary relations

Article history: received – 12.10.2023; accepted – 27.10.2023

Giriş / Introduction

Xəlil Rza milli-azərbaycançı şair olduğu qədər də türkçü sənətkardır. Türkçülük məfkurəsi onun milli özünüdərkinin mənbələrindən biridir. Xəlil Rza türkçülüynün əsas qaynaqları bunlardır: türk mənşəyi, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək, millətin adı, dili, ərazisi, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı məfkurə istiqaməti...

Xəlil Rza türkçülüynü bir şüur olaraq mənimsəmiş, ideoloji-məfkurəvi olaraq dərk etmiş, onun bədii-nəzəri təbliği ilə məşğul olmuş, uğrunda mübarizə aparmış, bu işdə həm siyasi-ideoloji, həm də ədəbi olaraq qaynaqlara baş vurmuşdur...

Xəlil Rzanın milli özünüdərkində türkçülüynün yeri və əhəmiyyəti milli ruh, milli mənlük müəyyənliyi səviyyəsində şərh edilməlidir. Xəlil Rzanın türkçülüynü milli ideal, Turan, Vətən, Türküstan, Azərbaycan anlayışları ilə sıx bağlıdır. Xəlil Rzada milli ideal ən yaxın məqsəd kimi Azərbaycanın suveren dövlət müstəqilliyi və ən uzaq məqsəd isə bütün Turan ərazisinin birliyi və müstəqilliyi (iqtisadi-mədəni), dil, əlifba və məkan birliyi kimi tarixi qayıdışın bərpası deməkdir. Xəlil Rza türkçülüynü bir sistem kimi qəbul etmiş və uğrunda bədii-nəzəri olaraq şeir, poema, gündəlik, publisistika, elmi məqalə, elmi-tarixi memuar yazmış və türk ziyalılarından, Türküstan ellərindən ciddi tərcümələr etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

XI əsrdə Qaraxanilər dövləti Yuxarı Çindən başlamış Xəzər sahillərincən geniş bir ərazini tutmuşdu. Və türk dövləti, türk ruhunun təcəssümü olan bu əsərdə ümumən, dövlət quruluşu, dövlət başçısı, onunla rəiyyət arasında, cəmiyyətlə fərd arasında münasibətlər, ayrı-ayrı təbəqələrin əxlaqı, dünyagörüşü, bərc və məsuliyyəti, bəndənin Allah qarşısında vəzifələri ifadə olunmuşdur. “*Qutadqu-bilik*” həm də türk dövlətinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünü axıradək qorumaq əzminə ruhi qüvvət məqsədilə yazılmışdır.

Xəlil Rzaya mənəvi qida verən, onu mütəəssir edən “*Qutadqu-bilik*” sahibi Yusif Balasaqunlunun türkcədən incəliklə istifadə edərək ana dilində əsər yazması və demək olar ki, yabançı sözlər işlətməməsi idi. Xəlil Rza əsərlərini yazanda dil uğrunda məhz bu cür mübarizə aparmışdı – daha çox doğma ana dilinə yaxınlaşmaq!

“*Qutadqu-bilik*”də dörd obraz (dörd qəhrəman) – Gündoğdu (Ədalət), Aydoldu (Bəxt, Dövlət), Ögdülmüş (Əql, Zəka) və Odqurmuş (Qənaət) əsasdır. Bunların hər biri bir timsaldır, bir rəmzdır. Bu dörd surət arasında mövcud olan suallar və cavablar, ümumən, Qaraxanilər dövlətinin əxlaq, ədəb qaydalarını, hərəkət, fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Buna görə də poemanın bu baxımdan öyüd, nəsihət, öyrətmək, izah etmək, dərk etdirmək vəzifəsi, təlim-tərbiyə ruhu tutumludur. Və Xəlil Rza da çağdaş əsrdə soydaşlarına Azərbaycan dövlətçiliyinin təbliği, möhkəmləndirilməsi, ərazi

bütövlüyü, suverenliyi, istiqlalı işində məhz belə ideya “modelindən” bəhrələnərək lazımi fikirlərini ifadə etmişdir. Elə Xəlil Rzada da mövcud milli “Mən”in əhatəsi bu dörd bucaqla:

1) Haqq, ədalətin ifadəsi (“Haqqın iradəsiyəm”), 2) Dövlətçilik rəmzi, dövdət quruculuğu, dövlət özəlliyi (“Müstəqillik”, “Azadlıq”), 3) Dövlətçilikdə, idarəçilikdə Elm və Zəkanın əsas olması (“Heydər Dədə – Atatürk”), 4) Qənaətcilliklə (talançılıq, sümürgəçilik, süründürməçiliyə qarşı!) bağlıdır. Və öyüd, nəsihətdən çox, təklif, müraciət, etiraf, bütün bunların məğzi üçün əsasdır.

Gündoğdu (Dövlət, qanun, ədalət), Aydoğdu (Xoşbəxtlik), Ögdülmüş (Ağıl, bilik), Odqurmuş (Qənaət, tale) – bu dörd obraz X.Rzada həm fərdi – mətn müəyyənliyi (ayrı-ayrı şeirlər), həm də ümumi – ideya-fikir daşıyıcısıdır.

Xəlil Rza “Qutadqu-bilik” əsərini dilimizə uyğunlaşdırmış, bu çevirmə vəfatından sonra çap olunmuşdur (Yusif, 2003).

X.R.Ulutürk türk dünyasından özbək ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə daha çox məşğul olmuşdur. O, 1969-cu ildən başlayaraq Özbəkistan gündəliklərini yazmış və həmin mövzuda “Bakı-Daşkənd səma yolu”, “Özbəklər”, “Çətindir ayrılmaq”, “Səmərqəndim”, “Daşkəndin qışı”, “Məktublar – qol-qanadım” şeirlərini “Doğmalığ” kitabında çap etdirmişdir. (Rza, 1977) O, daha çox özbəkədən azəri türkcəsinə uyğunlaşmalar (tərcümələr) aparmışdır. Onun XIV-XV əsrlər şairi S.Sakkaki, Ə.Nəvai (XV əsr), Babarəhim Məsrəb (XVII-XVIII əsrlər), Həmzə Həkimzadə Niyazi (XX əsr), Əbdülhəmid Süleyman Çolpan (XIX-XX əsrlər), Osman Nasir, Qafur Qulam, Aybək, Həmid Alımcən, Zülfiyyə, Mirmöhün, Həmid Qulam, Əsqər Muxtar, Şükrullah, Cüməniyaz Cabarlı, Erkin Vahid, Abdulla Arif, Yusif Şahmənsur, Həlimə Xudayberdi, Gülçöhrə Curayeva, Abdulla Şir, Rəzzaq Əbdürrəşid, Feyzi Şahismayıl, Nadirə Abdullaqızı, Rəhim Bəyniyaz, Xıdır Murad, Məqsud Şeyxzadə, Cəmal Kəmal, Tahir Qəhhar, Dilək Cürə və başqalarından uyğunlaşmaları (tərcümələri) vardır.

Xəlil Rza “Özbək şeiri antologiyası”, “Şeyxzadə dəftəri”, “Daşkəndnamə”, “Azərbaycan dəftəri”, “Türküstan divanı” topluları hazırlamasına baxmayaraq, onları kitab halında çap etdirə bilməmişdir. Bunların hər biri əlyazması halında şairin arxivində saxlanılır (Şairin arxivindən, 1975) “Azərbaycan dəftəri” isə 2014-cü ildə çap olunmuşdur (Ulutürk X. , 2014).

Şairin özbək şairlərindən etdiyi bəzi tərcümələri əvvəllər “Qardaşlıq çələngi” (Rza, 1982), “Dünyaya pəncərə” (Rza, 1984) kitablarında çap olunmuşdur.

Xəlil Rza bütün türk qövmlərindən seçmələri isə “Turan çələngi” adlı kitabına daxil etmişdir. Bu kitab iki dəfə: şairin sağlığında və vəfatından sonra nəşr olunmuşdur.

Aydındır ki, Azərbaycan şairlərindən M.Füzuli, Q.Zakir, X.Natəvan, Kəminə, M.P.Vidadi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqalarına *Nəvai təsirindən* danışmaq olar. X.Rzada bu təsir həm forma, həm də ideya, məfkurə səviyyəsindədir. “Nəvai təsiri bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatında davam etməkdədir. Əlbəttə, iki şair arasında bədii forma oxşarlıqlarını, rədif, qafiyə, vəzn bənzəyişlərini (bəhr-qəlib kimi – Ə.Ə.), ideya və məfkurə yaxınlığını, ənənəyə əsaslanan novatorluq nümunələrini görmək isə daha zəruridir” (Ulutürk, 2005).

Bu baxımdan Xəlil Rza şeirində də (qəzəl və digərləri) Əlişir Nəvai izini duymaq, sezmək mümkündür. Füzuli-Nəvai ənənələri əsas verir deyək ki, Füzuli, Nəvai obrazlılığı Xəlil Rza obrazlılığında da davam etmişdir. Belə düşünməyə sənətkarın Nəvaiddən etdiyi “tərcümələr” (“Lələ-zarmı, yoxsa ahımdən cahana düşdü od?”, “Tün axşam oldu ki... gəlməz neçin şəmi-şəbistanım?”, “Nobahar əyyamı gəlmiş, mən diyarü yarsız”, “Hər kimin ki, bir mələksima pərivəş yarı var”, “Nə diriyəm, nə ölü, ancaq sənin bimarınəm”, “Nəsihət əhli mənə der ki, “meyi-tərk et, ah”, “Günəş hüsnünlə, gülüm, sən yerə peyda, peyda”, “Aşiq oldum, bilmədim yar özgülərlə yar imiş”, “Canə yox könlümdəki, könlümgə yox candan xəbər”, “Hicridən kövrəkmişəm, çox, saqiya, tut bir qədəh”, “Görüb dərdim irəhmə gəlmədin heç”, “Qıldı düşmən rəhm bəs ki, qıldı cövr izhar dost”, “Ey səba, halım varıb sərvə-xuramanımcə de”, “Hüsnü artar üzde zülfün, ənbər əfşan eyləcəm”, “Gül çağı hər gülğə bir bülbül coşub dastan düzüb”, “Bağ mənim tək sapsarı, bülbül mənimtək nitqi lal”, “Vay, yüz min vay kim, tərki-məhəbbət qıldı yar”, “Mən cahandan doymuşam, doymaz mənim qanımdan el”, “Keçdi ömrüm nəqdi-qəflət içrə nadanlıqda heyf”, “Dedim: badə damızdır, acırsırsa gözlərin”,

“Sufilik eşq aləmində hər kəsə qismət deyil”, “Ey cəmalın gülşəni xubu vüsalın bağı xub”, “Bəh ki, rüsvayam yenə, divanəyəm aqıl ara”, “Qanlar uddum, çün cahən əhlində bir yar istədim”, “Məni könlüm sevən öz könlünə bir ərcümən etmək”, “Açdı üz şami əcəm, zülfün pərişan eylə gəc”, “Qönçə gül ağzınımdır, peyda olur gülzaridə”, “Ta əzəldən eşq odu canımdadır, qanımdadır”, “Vəfanı atdı çiyindən, hilal qaşım, cəfa qıldı” misralı qəzəllər və başqa formalı şeirlər əsas verir (Rza, ss. 324-327).

Xəlil Rzanın da qəzəllərində rədif, qafiyə və obraz (təsvir, ifadə) baxımından Nəvai ilə səsleşən məqamlar vardır.

Nəvai:

*Günəş hüsnünlə, gülüm, sən yenə peyda, peyda,
Varlığın hər balası bağçana şeyda, şeyda.* (Rza, s. 324)

Xəlil Rza:

*Doğma səs gəldi... sevincdən göyə uçdum, uçdum
Hər əziz kəlməni öpdüm, səni qucdum, qucdum* (Rza, s. 105)

Çolpanın “Oktyabr” şeiri hecanın 3-3-3-3 bölgüsündə, məsnəvi formasındadır. Xəlil Rza çevirmədə Müşfiq formasını tətbiq etmişdir. Görünür, orijinalda da belədir. Türk şeirində olan bu bölgüdən şairin özü də istifadə etmişdir (“Astara yolları”...) (Ulutürk X., s. 137).

Çolpan H.Cavid, Ə.Cavad, A.İldırım, M.Müşfiq kimi repressiya qurbanlarındanır. O, özbək türklərinin, Turan dünyasının fəxri, yazıçı, tərcüməçi, şair, ictimai xadim olmuşdur. Əsl adı Əbdülhəmid Süleymandır. Türküstanın azadlığı uğrunda mübarizə, Türküstanda maarifçilik və cədidçilik hərəkatına təsir etmişdir. Ərəbcə, farsca, türkcə mükəmməl bilmiş, Ə.Firdovsi, Hafiz, Sədi, Ö.Xəyyam, C.Rumi, M.Füzuli, Nəsimi, Ə.Nəvai, T.Fikrət, N.Kamal, Ə.Hamid, M.Fərdai, A.Tukay, Taktaş kimi böyük şairləri öyrənmişdir. Türk milli şüuru, türk məfkurəçiliyi 1905-1907-ci il təlatümlərindən sonra ictimai-demokratik fikrin təsiri ilə formalaşmış, daha çox Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Övlakidən qidalanmışdır. Çolpan “Ədəbiyyat nədir”, Xəlil Rza “Poeziya nədir” sualına öz hissiyyatları, düşüncə və zəkaları səviyyəsində cavab vermişlər.

Çolpan milli şüur, milli azadlıq şairi olmuşdur. Xəlil Rza ondan da qidalanmışdır. Şair onun Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırdığı şeirlərindən də ruhi qida, qüdrət almışdır.

Qafur Qulamın “Sən yetim deyilsən” şeiri qafiyəsiz hecadadır. Xəlil Rza da «tərcüməsində» bunu qafiyəsiz təqdim etmişdir. Onun da bəzi şeirlərinin bəndlərində qafiyəsiz hecalar vardır.

Xəlil Rza *Qafur Qulamın* “Türksib yollarında” şeirini də azərbaycancaya uyğunlaşdırmışdır. Ümumiyyətlə, 1930-1940-cı illər sərbəst şeirinin heca ilə doğmalığı güclü olmuş, uzun və qısa misralardan, intonasiya, ritm etibarlı ilə sürətlənmə və ləngimələrdən, artan və azalan intervallardan istifadə edilmiş, o, dövrün türk şeirinə (Türküstan) bir intonasiya əlvanlığı gətirmişdir. Bu formada intonasiya, ritm, emfatika, tonik şeirin xüsusiyyətləri əsas, patetika, publisistika ünsürləri çox, obrazlılıq az, ideya-məfkurə aparıcı olmuşdur – X.Rza isə bunu 1980-1990-cı illərin şeirlərində yeni əsasda davam və inkişaf etdirmişdir. Belə formadan M.Rəfili, S.Vurğun, M.Müşfiq, özbəklərdə Qafur Qulam, Aybək, qazaxlarda Oljas Süleymenov, Əbdülkərim Əhməd, qırğızlarda Ramiz Riskul, türkmənlərdə Səfərmurad Əvəzverdi və başqaları istifadə etmişlər.

İncə lirika, fəlsəfi mühakimələr şairi Aybəkin “Özbəkistan” müxəmməsinin bir qafiyə quruluşu var: a-b-b-b-a. Bu bizim şeirdə demək olar ki, az işlənib. Bu dövrəvi qafiyədən mürəbbələrdə, müxəmməslərdə, ümumən XX əsr türk şeirində az istifadə olunmuşdur.

Xəlil Rza *Aybəkin* “Özbək insan” şeirini dilimizə uyğunlaşdırarkən həmin qafiyə quruluşunu saxlamış (a-b-b-b-a) və yeri gələndə özü də bənd-qafiyə xüsusiyyətindən istifadə etmişdir.

Mirmöhşünün “Şəlalə” şeiri ilə Xəlil Rzanın “Şəlalə” şeiri arasında da ruh yaxınlığı vardır.

Mirmöhsün:

*Sağında, solunda lalə düzüümü,
Davam gətirməyib lal sükunətə.
Qayalar başından atıb özünü,
Şəlalə yol arar əbədiyyətə. (Ulutürk X. , s. 217)*

Xəlil Rza:

*Şəlalə – dağların mərd övladıdır,
Qır bütün sədləri!
Şəlalə tək qır!
İldırım-buludun, tufan dənizin,
Cəsarət-ürəyin istedadıdır! (Ulutürk X. , s. 63)*

Həmid Qulamin “Yay” şeirinin birinci misrasında qafiyələnən sözlər vardır.

Həmid Qulam:

*Ərikzar, almazar, gülzar, lələzar...
İnsana məhəbbət məktubu yazar. (Ulutürk X. , s. 93)*

Belə qafiyə xüsusiyyətindən Xəlil Rza da faydalanmışdır.

*Qabar-qabar, lapar-lapar, cadar-cadar o ləkələr,
Təyyarədən baxmasan da apayındır gör nə qədər. (Rza, s. 106)*

Cüməniyaz Cabarlıının Azərbaycan-Özbəkistan günləri (1970-ci illər) münasibətilə “Bakı səfəri” şeiri var. Xəlil Rza isə “Bakı-Daşkənd səma yolu” şeirini yazmışdır (Rza, s. 48). Fikir, məfkurə yeniliyi, forma yaxınlığı diqqəti cəlb edir.

Erkin Vahid Yesenini özbəkçəyə tərcümə etmişdir. Nəvaini, klassik özbək şairlərini mükəmməl bilmişdir. Şeirləri musiqilidir. Füzuli ənənələrini müasir ruhlu şeir ahəngi ilə birləşdirməyi bacarmışdır. Sözdən, təşbehdən istifadə məharəti, fəlsəfi düşüncə tərz, çoxqatlı fikir, mənə ifadəsi Erkin Vahiddə güclüdür. X.Rzanın poetik təbiətində bundan da “meh” vardır.

Xəlil Rzaya Abdulla Arif “meh”i nisbətən çox dəymişdir. O, müasir özbək şeirindəki yenilik, vətəndaşlıq hisslərinin qüvvətlənən gücünü duymuşdur. Bu, daha çox M.Şeyxzadə, Mirtemir, Hüsnəddin Şərifli, Abdulla Arif, Yusif Şahmənsur, Erkin Vahid, Xeyrəddin Salahın şeirləri ilə bağlı olmuşdur (Ulutürk X.). Onlar mədhiyyəçilik, ritorika, patetika yerinə daha çox səmimiyyət, insanilik, xalq arzularının tərənnümünü gətirmək yolunda çalışmışlar.

X.Rza ilə Abdulla Arifdə milli cəsarət ruhu, qüsurları göstərmək, ifşa etmək məqsədi birləşir. X.Rzada, A.Arifdə meşşanlıq, ikiüzlülük, qorxaqlıq və biganəliyin tənqidi güclüdür.

Xəlil Rza, Abdulla Arif və Aybək fəlsəfi mühakimələrlə düşünməyi sevmişlər. Türk düşüncəsi, milli kök, özünüdərk, fəlsəfi inikas üsulu onların şeiri üçün səciyyəvi olmuşdur. Səyyar, Basam Bayqabilov, Tolgin, Rauf Pərfi, Gülçöhrə Curayeva, Aydın Hacıyev və başqaları həm də öz qidasını E.Vahiddən, A.Arifdən, X.Rzadan almışlar...

Abdulla Arifin “Azərbaycan” şeiri ilə X.Rzanın “Azərbaycan” şeiri arasında ruh etibarını ilə yaxınlıq duyulandır. Romantik təhkiyə və təsvir, intonasiya, ahəng yaxınlığı, fikri-hissi dərinlik, məfkurəvilik şeirlərdə aparıcıdır.

Abdulla Arif iki ölkə arasındakı dostluğu belə təqdim etmişdir:

*Gözünün üstündə yer verir, baxın,
Qucur Azərbaycan Özbəkistanı.
Söyləsin min illik ağ saçlı tarix,
Bu dostluq dağının varmı dumanı?..*

*...Nizami balından halva bişirdi,
Nəvai, türk şeiri tutdu cahanı.*

*Daşkəndim Vurğuna can qurban eylər,
Bakı əsirgərmi Qafurdan canı? (Rza, s. 327)*

X.Rzanın “Özbəklər” şeirində:

*Yetər, Arif əkə, bəsdir bir qədəh,
Doğan bir günəşdir piyaləmdəki.
Nəvai demişkən iç damcı-damcı,
Tamsına-tamsına nuş edək meyi... (Rza, s. 51)*

Əlbəttə, belə oxşarlığı sadəcə, iki tərəf arasında oxşarlıq kimi fərdiləşdirmək olmaz. Ümumən türk şeirində bunlar Nizami, Nəsimi, Füzuli, Nəvai və başqaları arasında ümumidir – onlardan gələndir. Bu, A.Arif və X.Rzaya da aiddir...

Abdulla Arifin “Nazim Hikmət” şeirinin ritmi, intonasiyası X.R.Ulutürkün bir çox şeirləri ilə genetik fikir, düşüncə oxşarlığına, yer-məkan adlarına, intonasiya-ritm xüsusiyyətinə görə uyşur...

Abdulla Arifdə, Xəlil Rzada, ümumən, müasir türkdilli qövlərin şeirində türkcülük məfkurəsi qarşılıqlı təsirə əsaslanmışdır. Bunların ifadə forması, intonasiyası sanki sillabik, tonik şeirin xüsusiyyətlərini xatırladır. 1980-ci ildə özbək poeziyasındakı bu keyfiyyət Xəlil Rzanın 1980-ci illərdən başlayaraq çox şeirində hiss olunmuşdur. Bunlarda ifadə forması, intonasiyadakı ritm, ahəng, alliterasiya, assonans xüsusiyyətləri, habelə, mətn boyu uzanmalar, qısaltmalar, sürətlənmə və ləngimələr, bəzən ölçülü sərbəst parçalar, forma əlvanlığı bir-biri ilə çox uyşur, həmahənglik təşkil edir:

Özbək şeirində, Abdulla Arifdə:

*Buna görə Ankaradan Tuvayacan,
Xakasdan ta Altayacan, Qubayacan,
Türküstandan Balkana, Yakutdan Kazanacan,
Hər diyar:
ərəb, bolqar,
Hindu, çinli, ya balkar,
həm slavyan, həm macar,
Şeirə, nəğməyə vurğun, azadlığa vurğunlar,
Qayənizi bayraq tək ucaltdı, ustad Nazim.
Şeirimizi alov tək yaşıtdı ustad Nazim! (Ulutürk X. , s. 325)*

Azərbaycan şeirində, Xəlil Rzada:

*Nə yaxşı ki bu dünyada İstanbul var, Ankara var,
Nə yaxşı ki könlümüzün Türk adlanan səngəri var.
Nə yaxşı ki Azərbaycan türkləri var,
Nə yaxşı ki Özbəkistan türkləri var.
Nə yaxşı ki Türkmənistan, Qazaxıstan türkləri var,
Qırğızıstan Tatarıstan, Başqırdıstan türkləri var.
Nə yaxşı ki Altay, Sibir, Uyğurustan türkləri var,
Pərən-pərən edilsə də, adı dəyişdirilsə də,
Ruhu, qanı dəyişməyən
Bolqarıstan türkləri var.
Nə yaxşı ki Kərkük, İraq türkləri var,
Bağdad, Hələb türkləri var.
Dayağımdır, bayrağımdır, varlığımdır Türklüyümüz. (Ulutürk X. , s. 297)*

Poetik əlaqələr, xüsusilə, tərcüməçilik fəaliyyəti Xəlil Rzanın həm məqsəd və məramına aydınlıq, qüvvət gətirmiş, həm də yolunu daha konkret müəyyənləşdirmiş, yaradıcılıq, şəxsiyyət əzmini, şeirlərinin forma dəyərlərini artırmışdır. Təsadüfi deyil ki, Xəlil Rzanın etdiyi tərcümə müəlliflərinin özü də mental təfəkkür sahibi, yaradıcılıq ideali etibarilə nəhəng olmuş, həm də ədəbiyyatın poeziya, nəsr, dramaturgiya, tərcüməçilik, ədəbi əlaqə və publisistika sahələri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Xəlil Rza bu cəhətdən Məqsud Şeyxzadə, Erkin Vahid ilə bir sırada dayanan sənətkardır.

Ümumən, türk poeziyasında Türkünstan, Vətən, Turan sözləri tez-tez işlədilmişdir. Bu, son məqsədin unudulmadığından, şüur və məfkurədə yaşadığından xəbər verir. Xəlil Rzanın tərcüməsində *Yusif Şahmənsurun* “Çərək əsr yaşım var” şeirində belə misralar işlədilib:

*Böyük Turan adlanan bahara yetməyincə,
Mən döyüş səngərində kirpik belə çalmaram.* (Ulutürk X. , s. 329)

Turan sözünü ənənəvi olaraq türk şeirimizdə Məqsud Şeyxzadə, Erkin Vahid, Hüseyn Cavid, Xəlil Rza, Oljas Süleymenov, Ramiz Riskulov, Çingiz Aytmatov, Nazim Hikmət, Tofiq Fikrət və başqaları çox işlətməmişlər.

Xəlil Rza:

*Latına keçməli, yalnız latına,
Qızılam düşmüşəm yerin altına.
Dağ çap, azadlıq ver zərə, altuna,
Ey canım, ey doğmam, dönmə ögeyə.
Turanın məğzidir Atatürkiyə.* (Ulutürk X. , s. 298)

Xəlil Rzanın daha çox qaynaq aldığı sənətkar Məqsud Şeyxzadə olmuşdur. Alim onun haqqında doktorluq dissertasiyası yazmış (M.Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı və Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri, 1985) (əlyazması şairin arxivindədir), “Məqsud Şeyxzadə” (Rza, 1978) və “Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı” (Rza, 1980) kitablarını nəşr etdirmişdir. Xəlil Rzanın Məqsud Şeyxzadədən azərbaycancaya çoxlu çevirmələri (tərcümələri) vardır. O, “Azərbaycan dəftəri”, “Türkünstan divanı”nı dilimizə uyğunlaşdırmış, çoxlu şeirini “Özbəkistan şeiri antologiyası”na daxil etmişdir (hazırda hamısı şairin arxivindədir). X.Rza eləcə də M.Şeyxzadənin “Cəläləddin Mənqubərdi” və “Mirzə Ulugh bəy” pyeslərini dilimizə çevirmiş, “Turan çələngi” kitabına daxil etmişdir (Ulutürk X. , 2005).

Sənətkarın M.Şeyxzadə yaradıcılığı ilə poetik əlaqələri aşkar və gizli şəkildədir.

Aşkar tərəfdən biri budur ki, hər ikisi tərcümə sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmişdir. Ezopun, Esxilin, Hesiodun, Nizaminin, Füzulinin lirik, satirik şeirləri, Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” (Mirtəmirlə birlikdə), Şeksprin “Romeo və Cülyetta”, “Hamlet”, “Sonetlər”, Bayronun “Çayl Harold”, Hötenin “Faust”, T.Şevçenkonun “Qaydamaklar”, A.S.Puşkinin “Motsart” və “Salyeri”, “Tunc atlı”, “Taun çağı ziyafət”, M.Y.Lermontovun “Qafqaz əsiri”, “Bostunçu aulu”, “İki dustaq”, S.Vurğunun “Zəncinin arzuları”, N.Hikmətin “Zoya” əsərlərinin özbəkçəyə tərcüməsi M.Şeyxzadəyə məxsusdur. Onun Adam Mtskeviç, Mahtımqulu, Nekrasov, İlya Çavçavadze, Cambul Cabayev, Məhəmməd Kamal, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm, Vəlləmxan, Baqi Rəhimzadə və başqalarından tərcümələri də vardır.

Ümumən, XIX əsrin sonu (ikinci yarısı), XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli şüur poeziyası Nikolay Nekrasov (rus), Taras Şevçenko (Ukrayna), Abay (qazax), Qabdulla Tukay (tatar), Akaki Sereteli (gürcü), Namiq Kamal, Tofiq Fikrət (türk), Sabir və Hədiyə məxsus olmuş, onlar vətəndaş sənətkarlar kimi yetişib tanınmışlar. Və bunların hər biri öz milli ədəbiyyatına, ədəbi prosesinə təsir etmişdir. M.Ə.Sabir nəinki 1930-cu illər Azərbaycan şeiri üçün, habelə, türk ortaq dil və ortaq məkanı üçün poetik qaynaq olmuşdur.

X.Rza kimi M.Şeyxzadə də M.Ə.Sabirə şeirlər (“Böyük Ələkbər Sabirə”) həsr etmiş, ondan ciddi surətdə qaynaqlanmışdır.

M.Şeyxzadə:

*Bir gün yetişərsən diləklərinə,
Görərsən azaddır Vətən, ey ustad.
Baş qoyub Şirvanın çiçəklərinə,
Sən nəfəs dərsən bir azca, rahat. (Rza, s. 23)*
("Böyük Ələkbər Sabirə")

X.Rza:

*Ərzin bağındadır şeirin kökləri,
Şair baxışından od alıb törər,
Addımı yerləri, əli göyləri,
İdrakı Vətəni genişləndirər. (Ulutürk X. , s. 109)*
("Sevdiyim sənətkar")

Təbii ki, M.Şeyxzadənin V.Mayakovski şeirinə yaxın olan qafiyə çeşidliyi, vəzn, ahəng, ritmiklik, çeviklik, poetik ruh həm də Xəlil Rza şeirində duyulmaqdadır. Bu, sənətkarın V.Mayakovski və M.Şeyxzadəni dərinləndirən bilməsindən irəli gəlmişdir. M.Şeyxzadə V.Mayakovskini tərcümə edə-edə zənginləşdiyi kimi, X.Rza da V.Mayakovski və M.Şeyxzadəni tərcümə edə-edə, haqqında yazı-yaza zənginləşmişdir.

X.Rza nəhrinə vətəndaş, milli şüur, milli məfkurə qaynağının bir axarı da M.Şeyxzadədən gələndir. Həmin axarların qaynaqlarını, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə axtarmaq düzgündür.

Bədii ifadə və təsvir vasitələrinin yeniliyi, zənginliyi (bədii xitabların orijinallığı, qafiyənin bədii funksiyasının artması, bənzətmə və başqa məcaz növlərinin, epitetlərinin yeniliyi, poeziyanın dramatik özəyə malik olması, lirik qəhrəman fəallığı, lirik qəhrəmanın milli və bəşəri hadisələrə bağlanması, hissi-emosional və əqli-intellektual təsvirlərin verilməsi, milli varlığın estetik qavranılması.

M.Şeyxzadədə bədii məcaz: bənzətmə, mübaliğə, epitet yeniliyi:

*Dağların zirvəsində
Günəş solğun bir lalə.
Guya aləm meyini
Qaldıran bir piyalə. (Rza, s. 25)*

X.Rzada da poetik axtarışlar uğurludur:

Təşbehə aid:

*Kirpiyimdir ay-ulduzlu bayraqların saçaqları,
Bel sütunum – çadırların asfalt deşən ayaqları. (Ulutürk X. , s. 299)*

X.Rza qəti qənaətdə olmuşdur ki, poeziya dramatik özəyə malik olmalıdır. O yazmışdır: "Şeirdə dramatism əzmdir, məsləkdir, bədiilik meyarıdır, bu günkü poeziyanın inkişafında məhz bu meyarın əsas götürülməsi bizi şeir cildinə girmiş nəzmçilikdən, qafiyəbazlıqdan və odsuzluqdan xilas edə bilər! Bu işdə milli şeirin yüksəlişini təmsil edən qüdrətli şairlərin əsərlərinin yüksək keyfiyyətlə tərcümə olunması ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Şeirin dramatismi əslində şairin mənəvi qüdrətindən, vətəndaş yanğısından, müasir aləmdə xeyirlə şər arasında gedən mübarizədə iştirak bacarığından, atəş kəsərindən xəbər verir. Yalnız öz xalqına, öz milli varlığına möhkəm bağlı olan, ictimai tərəqqinin ön cəbhəsində addımlamağa qadir sənətkarlar əsl dramatik şeir nümunələri yarada bilərlər. M.Şeyxzadə, A.Tvardovski, R.Həmzətov, Q.Quliyev kimi sənətkarların uğurunu təmin edən cəhətlərdən biri məhz budur...

Şair bədii dramatismi hansı yolla əldə edir? Pak və mərd yaşamaqla, ictimai tərəqqi uğrunda mübarizədə can yandırmaqla və eybəcərliyin hər növ təzahürünə qarşı amansız nifrət bəsləməklə!"

(Şairin arxivindən, 1975) Bu mənada X.R.Ulutürkün əksər şeirləri dramatik özəyə malikdir, bu da şairin həyatı dərin dərkindən irəli gəlmişdir.

M.Şeyxzadə N.Gəncəvi, Ş.Rustaveli, Ə.Nəvai, V.Şekspir, Z.Babir, Höte, Bayron, Puşkin, Lermontov, T.Şevçenko, B.Q.Belinski, N.A.Dobrolyubov, Fürqət, M.F.Axundzadə, A.N.Ostrovski, A.P.Çexov, H.Cavid, C.Cabbarlı, H.H.Niyazi, M.Qorki, V.Mayakovski, A.Barbüs, S.Vurğun, B.Şou, R.Taqor, N.Hikmət, K.Çukovski, Aybək, H.Alımcan, Q.Qulam, D.Furmanov və başqaları haqqında elmi-tənqidi əsərlər yazdığı kimi, Xəlil Rza da dünyanın ən böyük sənətkarları haqqında elmi-tənqidi məqalələr yazmışdır. Bu baxımdan onun Türk, Qafqaz, Pribaltika, Slavyan və bəşər bədii fikrinin ən böyük sənətkarları haqqında həm elmi-tənqidi məqalələri, həm də poetik sözü vardır. Bu, əlbəttə, X.Rzaya intuitiv olaraq ənənədən – Məqsud Şeyxzadədən gəlmişdir. Hər bir poetik bağlantı poetik ümmanlığa dəlalat etmişdir!

Lirik “Mən”, lirik qəhrəman fəallığı, milli və bəşəri hadisələrə dərin nüfuz və müdaxilə, hiss-emosiya, intellektual keyfiyyət Məqsud Şeyxzadə poeziyasını fərdiləşdirən məziyyətlərdəndir. Bu, ümumən türk poeziyası üçün səciyyəvi olmuşdur. Xəlil Rzanın poeziyasında da bu ehtizazlı poetik fikir və mətn-forma təzahürü başlıca keyfiyyətdir. Bu, onun daxili qüruru və mənəvi qida zənginliyindən irəli gəlmişdir.

Yalnız milli varlıq deyil, planeti qorumaq üçün narahatlıq, bəzən, hətta təşviş hissi, bununla birlikdə bəşər mədəniyyətini, sülhü, qardaşlığı qorumaq əzmi, bəşəri əxlaq ifadəsi Məqsud Şeyxzadə və Xəlil Rzada kəşifən keyfiyyətdir. Bu təsvir daha çox “Vətən tarixinə nəzərin dərinləşməsində, xalqların milli istiqlal və səadət uğrunda apardıqları mübarizəyə rəğbət, həmrəyliyin güclənməsində, insan taleyinə münasibətin daha dərin fəlsəfi məzmun kəsb etməsində özünü göstərir”.

Məqsud Şeyxzadənin bədii-fəlsəfi idrak dərinliyi, poetik formaların əlvanlığı, dilin zənginliyi, sərrastlığı, emosionallığı ilə seçilən üslubu həm də özünə 1920-1930-cu illərdə N.Kamal, T.Fikrət, H.Cavid, V.Mayakovski, N.Hikmət, P.Nerudanı gətirmişdir. M.Şeyxzadənin poetik ruhuna yaxın olan X.Rza poeziyası Namiq Kamalsız, Tofiq Fikrətsiz, H.Cavidsız, N.Hikmətsiz ola bilərdimi? Əlbəttə, yox!

X.Rza türk poeziyasının digər qövmləri: Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Krım, Sibir türklərinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi ilə də bağlı olmuşdur.

Nəticə / Conclusion

Ümumən, türk poeziyasında Türk, Türkünstan, Vətən, Turan adları, ortaq dili, ortaq məkanı, ortaq fikri, ortaq məramı, ortaq ideali ifadə etmiş, türkdilli qövmlərin hamısında işlənmiş və işlənəməkdədir. Bu da o deməkdir ki, turançılıq – bu mədəni-iqtisadi məkan birliyi, ideal ortaqlığı türk zehniyyətini tarixi şərait olduqca qabartmış və gizli, aşkar məşğul etmişdir.

Şübhəsiz ki, Xəlil Rzanın özbək poeziyasından uyğunlaşdırmaları, (tərcümələri) onun poeziyasına güclü təsir etmişdir. Biz bunlardan forma və məfkurəcə olanları qismən təzahür etdirdik.

Ədəbiyyat / References

- M.Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı və Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin aktual problemləri* (buraxılış Dissertasiya). (1985).
 Rza, X. (1977). *Doğmalığ*. Bakı: Azərənəşr.
 Rza, X. (1978). *Məqsud Şeyxzadə*. Bakı: Elm.
 Rza, X. (1980). *Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı*. Bakı: Elm.
 Rza, X. (1982). *Qardaşlıq çələngi*. Bakı: Maarif.
 Rza, X. (1984). *Dünyaya pəncərə*. Bakı: Maarif.
Şairin arxivindən. (1975). Türkan.

- Ulutürk, X. (1982). *Ömürdən uzun gecələr*. Bakı: Gənclik.
Ulutürk, X. (1983). *Hara gedir bu dünya*. Bakı: Yazıçı.
Ulutürk, X. (1992). *Ayla günəş arasında*. Bakı: Yazıçı.
Ulutürk, X. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (Cild I). Bakı: Şərq-Qərb.
Ulutürk, X. (2005). *Turan çələngi. Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri*. Bakı: Çinar-çap.
Ulutürk, X. (2011). *Dünyaya pəncərə*. Bakı: Çinar-çap.
Ulutürk, X. (2014). *Məqsud Şeyxzadə və "Azərbaycan dəftəri"*. Bakı: Apostroff.
Yusif, B. (2003). *Qutadqu-bilik* (buraxılış II nəşri). Bakı: Qərb-Şərq.

Взгляды на литературные связи Азербайджана-Узбекистана

Ализаде Аскерли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Резюме. Статья посвящена азербайджано-узбекским литературным связям. Халил Рза Улутюрк делал переводы, связанные с узбекской литературой, писал статьи, мемуары и стихи. Поэзия поэта находилась под сильным влиянием узбекской поэзии, особенно Максуда Шейхзаде. В статье основное внимание уделяется его традициям, связанным с узбекскими поэтами, а также творчеству Максуда Шейхзаде. Мы считаем, что эта статья является вкладом в 115-летие Максуда Шейхзаде.

Халил Рза – национальный-азербайджанский, и в то же время тюркский поэт. Идеология тюркизма – один из источников его национального самосознания. Основными источниками тюркизма Халила Рза являются: турецкое происхождение, тюркизация, исламизация, модернизация, идеологическая направленность относительно названия нации, языка, территории, истории, географии, культуры...

Место и важность тюркизма в национальном самосознании Халила Рзы следует интерпретировать на уровне национального духа и национального самоопределения. Тюркизм Халила Рзы тесно связан с концепциями национального идеала, Турана, Родины, Туркестана и Азербайджана.

Халил Рза Улутюрк также очень интересовался узбекской литературой и культурой. Он был связан с Узбекистаном с 1969 года и с этого года вел дневники об Узбекистане. На эту тему он опубликовал в книге «Родство» стихотворения «Небесный путь Баку-Дашкент», «Узбеки», «Трудно уехать», «Мой Самарканд», «Дашкендская зима», «Письма – мои руки и крылья».

Ключевые слова: Азербайджанская поэзия, узбекская поэзия, Халил Рза Улутюрк, Максуд Шейхзаде, литературные связи